

УДК 159.922.761: 616.89-008.434.3

Л. Є Андрусишина

РОЗВИТОК ДОВІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ

У статті розкрито шляхи та методи розвитку довільної пам'яті зорової і слухової модальності у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення з урахуванням якісного аналізу структури мнестичних порушень.

Ключові слова: дошкільники із загальним недорозвитком мовлення, порушеннямнємічної діяльності, довільна пам'ять, мнємічна мета, логічні прийоми запам'ятовування, прийоми самоконтролю, образи пам'яті (уявлення).

В статье раскрыты пути и методы развития произвольной памяти зрительной и слуховой модальности у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи с учётом качественного анализа структуры мнестических нарушений.

Ключевые слова: дошкольники с общим недоразвитием речи, нарушения мнемической деятельности, произвольная память, мнемическая цель, логические приёмы запоминания, приёмы самоконтроля, образы памяти(представления).

Одним із шляхів підвищення рівня розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) є диференційований підхід до їх навчання та виховання з урахуванням не лише складності мовленнєвого дефекту, але й особливостейпізнавальної діяльності, важливих для визначення актуальних і потенційних можливостей осіб з мовленнєвими порушеннями.

Однією із облігатних характеристик пізнавальної сфери дітей цієї категорії є недостатність мнємічної діяльності, що є реакцією на недорозвиток або ушкодження та подальші компенсаторно-репараційні процеси. В якості характерних рис пам'яті дошкільників і молодших школярів із ЗНМ виступають негативна динамікаї становлення, недостатня активність та цілеспрямованість процесів запам'ятовування і відтворення, швидке забування матеріалу, труднощі опанування логічними прийомами обробки інформації, домінування

میمовільної пам'яті над довільною (Л. Є. Андрусишина, Л. С. Волкова, Є. Г. Крутікова, О. М. Мастюкова, Л. М. Шипіцина та ін.). Порушення пам'яті у логопатів із ЗНМ мають модально-неспецифічний характер, оскільки у порівнянні зі здоровими дітьми у них є зниженими показники всіх модальностей - зорової, слухової, рухової. Водночас, за результатами тестування можна зробити висновок, що зорова пам'ять, а також складні типи пам'яті, у структурі яких представлений зоровий компонент (зорово-слухова, зорово-слухо-моторна), переважають над слуховою і моторно-слуховою пам'яттю (О. Р. Даніленкова). Стан сформованості мнемічної діяльності у дітей із ЗНМ у більшості випадків корелює з рівнем та характером мовленнєвого порушення.

Збереження інформації у пам'яті, здатність відтворювати цю інформацію у певний момент й у відповідності до вимог, як того вимагає педагогічна ситуація, є необхідними умовами оволодіння системою знань, умінь та навичок. Через специфічні особливості пізнавальної сфери процесів пам'яті у тому числі, старші дошкільники із ЗНМ відстають від своїх однолітків як за темпами, так і за обсягом засвоєння програмного навчального матеріалу (Л. М. Єфіменкова, В. В. Юртайкін), що обумовлює їх недостатню готовність до шкільного навчання. В свою чергу, слабка підготовка до школи виступає однією із основних причин шкільної дезадаптації дітей цієї категорії (Л. А. Белогруд, В. С. Бурова, Н. С. Жукова, О. М. Мастюкова та ін.).

В контексті заявленої теми доповіді важливо зазначити те, що пам'ять, поряд із операціями мислення, ймовірним прогнозуванням, увагою, розглядається у якості одного із основних психолінгвістичних механізмів функціонування мовленнєвої діяльності на всіх рівнях її організації [4, 6 та ін.]. Мнемічний механізм, у тому числі і передусім механізм вербальної пам'яті, забезпечує реалізацію всіх сторін мовленнєвого процесу, починаючи від змістовної складової і до активації моторної програми включно. Так, основними функціями мовленнєвої пам'яті є:

- актуалізація знань та уявлень про предмет мовленнєвої комунікації;
- актуалізація знань та уявлень про способи реалізації мовленнєвої комунікації;
- актуалізація знань про соціальні правила мовленнєвого спілкування у відповідності до конституції;
- актуалізація мовленнєвих, мовних та соціальних еталонів структурних елементів мовленнєвої діяльності, а саме, звукових образів слів та словосполучень, граматичних моделей словоформ, мовнорухових еталонів тощо;

- актуалізація правил оформлення мовленнєвого висловлювання у відповідності до норм рідної мови (граматичних, стилістичних, орфографічних тощо).

Механізм короткочасної пам'яті виконує функцію утримання всіх складових багатоопераційної структури мовленнєвого висловлювання на період його породження чи декодування.

Отже, враховуючи сказане, зазначимо, що робота з розвитку та удосконалення мнестичних процесів у дітей із ЗНМ повинна здійснюватися не лише у напрямі якісних змін у структурі самої пам'яті, але й міжфункціональних відношень, які пов'язують пам'ять з іншими функціями.

Як відомо, перехід від мимовільного до довільного, тобто опосередкованого зовнішніми або внутрішніми знаками-стимулами, запам'ятовування є одним із важливих етапів розвитку пам'яті індивіда (П. І. Зінченко). Саме старший дошкільний вік (шостий-сьомий роки життя) – це вік виникнення і становлення довільних форм пам'яті, яка в умовах цілеспрямованого і систематичного навчання, забезпечує засвоєння достатньо складних за змістом і значних за обсягом знань.

Отже, врахування індивідуальних особливостей мимовільної та довільної пам'яті дітей із ЗНМ, зорової і слухової модальності зокрема, закономірностей становлення мнемічної функції в процесі нормального онтогенезу дозволяють визначити психологічно виправдані шляхи та методи розвитку у старших дошкільників із зазначеною формою мовленнєвої патології. Такими є:

1. Формування установки на запам'ятовування шляхом виокремлення і усвідомлення дитиною мнемічної мети.

2. Опанування логічними засобами запам'ятовування в умовах цілеспрямованого навчання.

3. Оволодіння прийомами самоконтролю за процесом вирішення мнемічних задач.

4. Формування уміння довільної актуалізації образів-уявлень (образів пам'яті).

Формування установки на запам'ятовування шляхом виокремлення і усвідомлення дитиною мнемічної мети. Оволодіння довільними формами пам'яті представляє собою складний багатофазовий процес. Передусім дитину необхідно навчити виділяти і усвідомлювати мнемічну мету, після чого вона починає використовувати відповідні цій меті дії та операції (З. М. Істоміна). Отже, цей процес здійснюється у два етапи:

1. Виокремлення дорослим і усвідомлення дитиною мнемічної мети ("запам'ятати для того, щоб відтворити") за відсутності у її досвіді необхідних для цього прийомів. Однак, треба зазначити, що такі абстрактні формулювання досить часто дошкільниками не

сприймаються, оскільки усвідомлення мнемічної мети залежить від мотиву діяльності, в структурі якої повинна здійснюватися мнемічна дія. Наприклад, передати доручення, запам'ятати послідовність розташування елементів аплікації з метою виготовлення привітальної листівки для мами тощо. Свідома установка на майбутнє відтворення із орієнтацією на кінцевий результат у значній мірі сприятиме збереженню не лише смислу і форми матеріалу, а й значимості цього матеріалу для самої дитини.

2. Створення дорослим умов, що сприятимуть самостійному усвідомленню і виділенню дитиною як мнемічної мети, так і пошуку способів реалізації мнемічної діяльності. Спеціальні дослідження З. М. Істоміної свідчать, що на всіх етапах дошкільного дитинства (4-7 років) найефективнішими для формування мнемічних дій запам'ятовування і репродукування є трудова та ігрова діяльності. Водночас, у дітей шестирічного віку спостерігається ріст показників запам'ятовування й у діяльності мовлення (слухання оповідання). Так, в умовах гри або отриманого від дорослого практичного доручення, мнемічна мета набуває конкретного і актуального смислу, оскільки пов'язана із загальним мотивом діяльності: дитина починає усвідомлювати, що не отримає результат, доки не здійснить мнемічну дію щось запам'ятати і пригадати. Створення відповідних умов сприяє тому, що дошкільники не тільки навчаються приймати мету сформульовану дорослим, але й починають виокремлювати її самостійно.

Як вже було зазначено, найбільш сприятливими умовами для прояву наміру дитиною запам'ятати і репродукувати є практичні доручення дорослого. Відомо, що дошкільники з оптимізмом беруться за виконання "важливого" доручення, а потім легко і швидко забувають його. Забування проявляється у частковому виконанні завдання, у порушенні послідовності дій або у помилковому виконанні всього завдання. З метою подолання цих недоліків педагог може застосовувати різні прийоми:

- опора на наочність (картинку, схему, замальовку тощо);
- повторення доручення різними способами (індивідуально, хором, "ланцюжком", за педагогом тощо);
- запитання спрямовані на відтворення ("Що треба зробити спочатку, а що потім?", "А коли ти прийдеш, що скажеш?").

Вважається, що доручення із трьох простих дій п'ятирічний дошкільник виконує за умови дворазового повторення (І.М. Соловійов). Враховуючи недостатній обсяг довільної вербальної пам'яті та уповільнену динаміку процесу заучування у дітей із ЗНМ, педагогу доцільно дозувати кількість дій, що складають доручення, а також збільшити кількість його повторень.

Опанування логічними засобами запам'ятовування в умовах цілеспрямованого навчання. Старшим дошкільникам доступні не лише механічні, але й опосередковані мовленням прийоми запам'ятовування, у зв'язку з чим достатній рівень розвитку мовлення дитини є найбільш суттєвою передумовою виникнення довільної пам'яті. З допомогою слова вона аналізує матеріал, групує його з метою визначення категоріальної приналежності предметів і явищ, установлює логічні зв'язки. Все це сприяє формуванню елементів логічної пам'яті дошкільника іще до початку навчання у школі.

Досліджуючи особливості динаміки довільного запам'ятовування старших дошкільників із ЗНМ [1] ми звернули увагу на те, що діти цієї категорії досить обмежені у засобах раціональної організації стимульного матеріалу. Так, на відміну від досліджуваних із нормальним мовленнєвим розвитком лише незначна частина досліджуваних із ЗНМ відтворювала слова способом, що до певної міри зберігав порядок пред'явлення слів (перші й останні слова ряду ("феномен краю")), при цьому утворені словесні групи були нестійкими і згодом розпадалися. У дошкільників із ЗНМ переважно спостерігалось безсистемне відтворення вербального ряду. Зважаючи на це, необхідно навчити дитину раціонально організовувати процес запам'ятовування, озброїти її арсеналом різних за складністю психологічної структури мнемотехнічних і логічних прийомів.

У процесі спеціально організованого навчання діти можуть оволодіти такими логічними прийомами, як механічне і смислове групування, мнемічна класифікація, опосередковане зовнішніми опорами запам'ятовування тощо. Процес опанування будь-яким прийомом запам'ятовування здійснюється у два етапи -формується необхідна мисленнєва дія, яка надалі використовується у якості засобу запам'ятовування.

Реалізація першого етапу відбувається за загальною схемою поетапного формування розумових дій: матеріально-практичні дії → мовні дії → розумові дії. Так, покроковий шлях мнемічної класифікації наступний:

1) використовуючи матеріально-практичні дії, дитина об'єднує предмети (їх зображення) за категоріальними ознаками та надає аргументоване пояснення;

2) дитина після попереднього ознайомлення з предметними картинками називає, які з них можуть бути об'єднані, і пояснює принцип групування;

3) дитина подумки здійснює групування картинок, потім називає їх, обгрунтовуючи свій вибір.

Важливо, щоб процес навчання охоплював усі структурні складові мнемічного прийому – як прямі, так і зворотні операції. Наприклад, у

випадку запам'ятовування слів з опорою на картинки спочатку здійснюється пряма операція, тобто утворення смислових зв'язків слова з картинкою, а потім їх відтворення у зворотному напрямку - картинка-слово. Дослідження Т.В. Єндовицької довели, що успішність реалізації зворотних операцій забезпечується за умови мовленнєвого опосередкування попередньо установлених смислових зв'язків: діти молодшого і середнього дошкільного віку (3-5 років), які не завжди можуть сформулювати принцип добору картинки до слова, не можуть потім це слово і репродукувати [5]. Отже, наочно підтверджується теза О.М. Леонтьєва, що "саме у мовленні замикаються необхідні для опосередкованого запам'ятовування зв'язки".

На другому етапі, після того, як дошкільники опанували логічним прийомом групування, вони переходять до його застосування з метою запам'ятовування. Порівняльний аналіз, здійснений нами в рамках дослідження особливостей мнемічної діяльності старших дошкільників із ЗНМ показав, що не лише діти експериментальної, але й контрольної групи (з нормальним мовленнєвим розвитком), практично не використовують спосіб смислового групування при запам'ятовуванні картинок, зважаючи на те, що мали достатньо високі показники у пробах на довільну класифікацію невербальних та вербальних стимулів [2]. Це свідчить про те, що цей мнемічний прийом дошкільникам або невідомий, або уміння використовувати операцію класифікації у якості засобу організації матеріалу у них є недостатньо сформованим, тобто означені явища є результатом неадекватної тактики навчання або нераціональної організації навчального процесу. Як відомо, без спеціального і систематичного спонування зовні ці уміння дітьми не використовуються.

Важливим фактором збільшення продуктивності пам'яті у дошкільному віці є ступінь осмислення, зрозумілості матеріалу. Так, в умовах, коли для запам'ятовування пред'являли картинки, узагальнюючі назви яких були зовсім невідомі, мало- і добревідомі дітям, спостерігалось прямо пропорційне зростання показників обсягу пам'яті. Зокрема, у шестирічних дошкільників середня кількість відтворених об'єктів за умови мовленнєвого опосередкування зросла у десять разів, а саме, 0,6 - 3,4 - 6,0 одиниць відповідно (за Є.Д. Кежерадзе). Зважаючи на це, корекція мнемічної діяльності дітей із ЗНМ повинна здійснюватися у тісному зв'язку з роботою над лексико-семантичною стороною мовлення, яка має бути спрямована на розширення обсягу словника, уточнення значення слів, формування та закріплення словесних зв'язків різних типів (синтагматичних, тематичних, парадигматичних), активізацію процесів пошуку слова.

Оволодіння прийомами самоконтролю за процесом вирішення мнемічних задач. Підвищенню ефективності довільної пам'яті старших

дошкільників із ЗНМ сприятимуть не тільки уміння прийняти або поставити перед собою мнемічну задачу, але й уміння контролювати її виконання, вчасно виправляти припущені помилки, порівнюючи власні результати репродукування із зразком та результатами діяльності однолітків. Необхідною умовою самоконтролю в процесі заучування матеріалу, зокрема зорової і слухової модальності, є утримання у пам'яті і співставлення при повторному сприйнятті того, що уже відтворено, з тим, що треба запам'ятати. Старші дошкільники можуть опанувати прийом проміжного відтворення матеріалу [3], коли дитині перед наступним пред'явленням стимулів (слів або картинок) дається установка на необхідність помітити раніше пропущені елементи і спробувати як можна краще запам'ятати їх під час повторного пред'явлення. Здійснювати самоконтроль дошкільники можуть "про себе" або вголос (при повторному пред'явленні стимулів дитина кожний раз відмічає, які з них вона вже називала, а які ні). При цьому слід взяти до уваги, що протягом всього дошкільного періоду найбільш ефективним є внутрішній самоконтроль, лише у шестирічних дітей показники результативності контролю "про себе" і вголос є практично однаковими.

Формування уміння довільної актуалізації образів-уявлень (образів пам'яті). Поряд із формуванням словесно-логічної пам'яті у дошкільному віці провідним завданням залишається розвиток образної пам'яті, основним змістом якої є уявлення або вторинні чуттєві образи предметів. Процес переходу від первинно сприйнятих (рівень сенсорно-перцептивних процесів) образів до вторинних (рівень образів пам'яті) пов'язаний із механізмом їх узагальнення і схематизації (Б. Г. Ананьєв). Провідне місце у цьому діалектичному процесі посідає слово, що виступає у ролі універсального "перекодувальника", трансформатора образів одних модальностей у інші, а саме зорових, слухових, тактильних тощо у вербальні. Цей механізм формується протягом усього дошкільного періоду, і навіть у старших дошкільників він залишається недосконалим: діти не завжди можуть актуалізувати образи предметів, а відтвореним образам властиві дифузність (нечіткість) і фрагментарність (відсутність окремих сторін або частин); у процесі реконструкції життєвих ситуацій, у тому числі і добре знайомих, демонструють неадекватне поєднання її елементів (Г. О. Люблінська).

Провідною детермінантою у формуванні і розвитку уявлень є перцептивно-предметна діяльність дитини: реалізація її різноманітних завдань викликає актуалізацію в уявленні тих чи інших елементів або властивостей предметів. Розвиток різних видів діяльності, передусім продуктивних (конструювання, малювання, аплікація тощо), а також ускладнення навчальних завдань на заняттях, створює сприятливі

умови для формування константних, узагальнених і довільних образів пам'яті.

Процес формування довільної актуалізації уявлень у дошкільників із ЗНМ здійснюється педагогом у два етапи. На першому етапі у дітей формують чіткі уявлення про властивості предметів, які згодом вони будуть відтворювати. З цією метою у практиці дошкільного навчання використовується спеціально організоване педагогом сприйняття предметів, основним методом організації якого є обстеження. Обстеження предметів буде різнитися в залежності від мети продуктивної діяльності та характеру об'єктів. Наприклад, на заняттях з малювання окрім форми, кольору, величини, складових елементів звертають увагу й на контур предмета, а з конструювання - на його об'єм. Разом з цим, можна визначити загальну схему дій, яка є характерною для багатьох видів обстеження і може застосовуватися для аналізу різноманітних предметів:

1. Сприйняття цілісного образу предмета.
2. Виокремлення основних частин предмету та визначення їх властивостей (форма, величина тощо).
3. Визначення просторового розташування частин по відношенню одна до одної (вище-нижче, ліворуч-праворуч).
4. Виокремлення дрібних часток предмету і визначення їх просторового розташування по відношенню до основних частин.
5. Повторне цілісне сприйняття предмета.

У ході навчання процес аналізу предметів поступово згортається, в результаті чого загальна схема обстеження стає загальною програмою внутрішніх дій, а отже специфічним засобом організації власного сприйняття.

На другому етапі діти навчаються з опорою на засвоєну схему обстеження відтворювати уявлені предмети у малюнках, аплікаціях, конструктивних моделях тощо. Процес актуалізації необхідного образу відбувається шляхом поступового розгортання дій (від цілого до основних частин, від основних частин до їх часток тощо) у мовленнєвій формі з наступним відтворенням цих предметів. Отже, формування довільної актуалізації образів предметів відбувається на основі загальної схеми їх відтворення.

Список використаних джерел

1. Андрусишина Л. Є. Особливості довільної пам'яті у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення / Л. Є. Андрусишина // Дефектологія. – 1999. – № 4. – С. 15-18.
2. Андрусишина Л. Є. Стан сформованості категоріального мислення у старших дошкільників із НЗНМ /

- Л. Є. Андрусишина// (Теорія і практика сучасної логопедії: Зб. наукових праць: Вип. 2) – К.: Актуальна освіта, 2005. – С. 27-33.
3. Гнедова Н. М. Особенности и роль самоконтроля в мнемических процессах у детей дошкольного возраста / Н. М. Гнедова // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1971. – №1. – С. 72-75.
  4. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – Ростов н/Д: изд-во “Феникс”, 1998. – 416 с.
  5. Психология детей дошкольного возраста. Развитие познавательных процессов / Под ред. А. В. Запорожца, Д. Б. Эльконина. – М.: Просвещение, 1964. – 352 с.
  6. Соботович Е. Ф. Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы её формирования / Е. Ф. Соботович. – К.: ІЗМН, 1997. – 44 с.

The article reveals the ways and methods of development of arbitrary memory of visual and auditory modality in children under preschool age with general speech underdevelopment, taking into account the qualitative analysis of the structure of mnemonic disorders.

Keywords: preschoolers with general speech undevelopment, violation of mnemonic activity, arbitrary memory, mnemonic purpose, logical memorization method, methods of self-control, the images of memory (view).

Отримано 23.2. 2012

УДК 376.36

Л.Д. Бегас

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ТЕАТРАЛІЗОВАНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті подано опис експериментальної методики щодо корекції із застосуванням засобів театралізованої діяльності. Театралізована діяльність сприяє формуванню у дітей дошкільного віку навичок правильної вимови. Однією з головних її цілей є допомога дитині у мовленнєвому, інтелектуальному, художньо-естетичному та соціально-емоційному розвитку.